

VESNA ZEČEVIĆ
Zavod za jezik IFF, Zagreb

UDK: 801.4:808.62-087
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 12/1984

FUNKCIONALNOST FONOLOŠKIH OPOZICIJA U FORMIRANJU KAJKAVSKOGA VOKALIZMA

Vokalizam kajkavskoga makrosustava prošao je u svom razvoju kroz različite procese koji su u rezultatu stvorili vrlo mozaičnu sliku vokalnih sustava i podsustava kajkavskih govora. Jedan od relevantnih rezultata bila je defonologizacija fonema uvjetovana funkcionalnošću fonoloških opozicija prema zakonitostima fonoloških sustava svakoga govora. Na osnovi opsežne analize kajkavskih vokalizama s cijelog područja kajkavskog narječja u ovom se radu donose neke od glavnih tendencija u tom razvoju, kao i njihovi rezultati u vezi s funkcionalnošću fonoloških opozicija.

Formiranje i organizacija vokalnih sustava i podsustava u kajkavskim govorima u direktnoj je vezi s mogućnošću ostvarivanja vokalnih fonema u određenim položajima, odnosno s ostvarivanjem jednih, a ne nekih drugih fonema u tim položajima. Posljedica su toga različite zamjene vokalnih fonema. Istraživanje, sistematizacija i analiza vokalnih zamjena u govorima kajkavskoga narječja omogućili su da se, promatrano strukturno-lingvistički, uoči uzročnost različite distribucije vokala u razvoju tih govora. Primijenjena fonološka metoda prema akustičkim kriterijima pokazala je da ta uzročnost ovisi o funkcionalnosti pojedinih fonoloških opozicija prema zakonitostima svakog pojedinog fonološkog sustava.*

U kajkavskom makrosustavu s obzirom na položaje ostvarivanja vokala u riječi postoje tri situacije: 1. svi se vokali mogu ostvariti u svim položajima, 2. određeni se vokali ne mogu ostvariti u određenim položajima, i 3. određeni se vokali ne mogu ostvariti u određenim položajima pod određenim uvjetima. Ti se uvjeti odnose na prozodijske činioce i na fonemski kontekst. S obzirom na prozodijske činioce (naglasak, kvantiteta, ton) razlikuju se tri temeljna položaja ostvarivanja vokala. To su dugi i kratki naglašeni

* U ovom se radu prikazuje samo jedan aspekt u proučavanju formiranja kajkavskoga vokalizma, a cjelokupno će istraživanje biti objavljeno u posebnom radu.

slogovi i nenaglašeni slogovi. Naglašeni su slogovi u pravilu položaji maksimalne razlikovnosti fonema, a u kajkavskom narječju je to najčešće kratki naglašeni slog, jer je malo govora u kojima je osim kvantitete relevantna i intonacija. Inventar fonema u tom položaju predstavlja sustav koji se sastoji od nekoliko podsustava. Za promatranu su problematiku relevantna tri podsustava: kratki prednaglasni slog, kratki zanaglasni slog i otvorena ultima. Unutar tih podustava ostvarivanje vokala može ovisiti i o fonemskom kontekstu. Navedeni su položaji, prema zakonitostima svakog fonološkog sustava, određivali karakter promjena koje su stvarale razlike unutar vokalnih podsustava govora u kojima su se zbivale, a time su utjecale i na različitu fizionimiju samih govora. Te su promjene bile, u položajima u kojima su se ostvarivale, artikulacijski pomaci kojima je odgovarao određen akustički rezultat. Riječ je o onim artikulacijskim pomacima koji su rezultirali defonologizacijom fonema, a ne o onima koji se kao sustavne tendencije odražavaju na alofonskoj razini, gdje još nije došlo do prekoračenja fonološkog praga pa onda ni do defonologizacije.

Uvjeti u kojima se fonemi zamjenjuju ovise o naravi fonološkog sustava, odnosno o pravilima koja djeluju unutar svakoga sustava. U analizi zamjena fonema u jednom govoru ti se uvjeti promatraju *sintagmatski* i *paradigmatski*: sintagmatski se određuje položaj fonema u govornom nizu, a zatim se, u usporedbi s polaznom strukturom, utvrđuje koja su se obilježja fonema zadana paradigmatski neutralizirala u danom položaju. Zamjenjivanje je fonema, prema tome, rezultat neutralizacije određenih fonoloških opozicija, a koje će se opozicije neutralizirati, ovisi o svakom fonološkom sustavu posebno. Fonološka se opozicija neutralizira kada se nađe u paradigmatski slabom, ali sintagmatski jakom položaju, a to je onaj položaj u kojem je ostvarivanje fonema uvjetovano mjestom u govornom nizu i/ili fonemskim kontekstom. U paradigmatski jakom položaju nijedno se obilježje zadano paradigmatski ne neutralizira. Naime, u fonologiji riječi se kombinacija određenih razlikovnih obilježja u fonemu ponaša kao cjelina na osi selekcije, a kao dio na osi kombinacije i budući da se fonološka opozicija ne izražava fonemima već razlikovnim obilježjima, riječ je zapravo o *neutralizaciji opozicija po određenim razlikovnim obilježjima* (npr. neutralizacija opozicije po zvučnosti). Razlikovna obilježja u jakim položajima funkcioniraju bez ograničenja, a u slabima s ograničenjem, ili mogu i potpuno nestati. U položaju neutralizacije fonem koji gubi određeno razlikovno obilježje *sintagmatski se identificira* s nekim drugim fonemom. Sintagmatska nam identifikacija fonema govori da na fonološkom planu postoji specifičan način u ekonomičnijem kombiniranju fonemskog sastava riječi.

Analizirajući upravo s tog gledišta funkcionalnost fonoloških opozicija u kajkavskom makrosustavu, pokazalo se da su najčešće neutralizacije privativnih opozicija po *gravisnosti* i *difuznosti*, što znači da su u vokalizmu funkcionalno najslabije opozicije gravisni ~ negravisni, upravo gravisni ~ akutski (u rezultatu sa zamjenom o → e) i nedifuzni ~ difuzni (u rezultatu sa zamjenom o → u, e → i). Neutralizacije tih opozicija nisu u govorima u kojima se ostvaruju izazvane uvijek istim razlozima. Na primjer, u najviše kajkavskih govora, u tzv. tipičnim ili središnjim kajkavskim govorima (koji su omeđeni na sjeveru međimurskim govorima, na zapadu govorom Krapine, Kumrovca do sutlanskih

ikavaca, na istoku do bilogorskih govora i na jugu do Save) neutralizacija je opozicije po gravisnosti izazvana strukturalnim razlozima: slabi je položaj te opozicije otvorena, kratka ultima - naglašena i nenaglašena u jednim govorima i samo nenaglašena u drugim. U tom je položaju broj vokala manji za jedan, za vokal *o*, a ostvaruje se "položajni zamjenik" (fonem u rezultatu zamjene) vokal *ę* (npr. *ōke*, *pīsmę* Začretje, *blāge*, *děčke* Ivanić). Na navedenom području ima govora u kojima neutralizacija iste opozicije ovisi o susjednim fonemima pa je za određivanje inventara fonema u ultimi potrebno i dodatno pravilo prema kojem iza gravisnih suglasnika neutralizacije nema. Naime, u tim je govorima ultima kojoj prethodi gravisni suglasnik jaki položaj za opoziciju po gravisnosti i zbog toga ne dolazi do njezine neutralizacije i može se ostvariti gravisni, nedifuzni fonem /*o*/ (< *o*). U tim se govorima uz *męste*, *stękle*, *męse* ostvaruje i *nębo*, *vųho*, *tęško* (Črečan). Međutim, u govorima u kojima je već kratki naglašeni slog slabo mjesto opozicije po gravisnosti sa zamjenom *o* → *ę* (u primjerima kao *ęči*, *ębit* "oči, objed"), u nenaglašenim slogovima fonem /*ę*/ < *o* dijeli sudbinu fonema /*ę*/ < *ę*, tj. zamjenjuje se fonemom /*i*/, jer se zbog novoga ograničenja u nenaglašenim slogovima neutralizira opozicija po difuznosti i u rezultatu je uvijek difuzni fonem /*i*/ ili /*u*/. Tako će u istom govoru biti *dęsta*, *gędina*, *ędi sim* "dosta, godina, hodi simo" - pored *kipřiva*, *gıřf*, *ıblęsi* "kopriava, gori, objesi" (Domagović).

Prema neutralizacijama se fonoloških opozicija pokazuje, osim toga, da su u organizaciji vokalnih sutava, odnosno podsustava, u kajkavskim govorima uz strukturalno uvjetovane neutralizacije (najčešće u otvorenoj ultimi) najsnažnije djelovale asimilacijske tendencije, i progresivne i regresivne, u rezultatu kontekstom uvjetovanih neutralizacija. Funkcionalnost fonoloških opozicija u tim situacijama, kao i smjer njihove neutralizacije, najčešće ovisi o kvaliteti vokala idućega sloga, a vrlo često i o prethodnom suglasniku. Prema analiziranom materijalu, kojim se nastojalo obuhvatiti što više govora kajkavskoga narječja, čini se da nema nijedne situacije u kojoj bi slabo mjesto neke fonološke opozicije bio položaj *ispred suglasnika*¹, što bi se u tim govorima moglo objasniti fiziološkim razlogom, prema kojem je u otvorenom slogu (CV) mnogo tješnja veza između suglasnika i samoglasnika nego u zatvorenom (VC) između samoglasnika i suglasnika. U mnogim je slavenskim jezicima situacija upravo obratna, a tako je i u govoru Bednje, koji se svojim specifičnim razvojem vokalizma i inače izdvaja iz glavnine kajkavskih govora. U njemu se etimološko *a* pomaklo prema otraga i zatvorilo do granice fonema /*o*/, a njega su suglasnici *m*, *n*, *nj* zatamnilo do granice fonema /*u*/, npr. *rozměti* : *pümet*, *spōti* : *žundōr*, *senjōti* : *günjk*. Osim u bednjanskom govoru ista se situacija nalazi i u ozaljskom govoru, kao i u nekim čakavskim govorima, samo što njezina pojava pripada ranijoj razvojnoj fazi u kojoj su fonemi /*i*/ i /*e*/ postajali i kontinuantne jata prema Jakubinskij-Meyerovu zakonu, npr. *brıme*, *drıvo* : *dęlo*, *lęto*. Pojava neutralizacije neke opozicije *ispred suglasnika*

¹ Ako se izuzmu tri specifična slučaja na gotovo cijelom području kajkavskoga narječja: zamjena *i* → *ę* u sufiksu -*ır*, zamjena *a* → *e* ispred tautosilabičnog *j* i zamjena *o* → *u* ispred *n* u pojedinačnim leksemima (npr. *krampēr*, *oficēr* Cerje; *dęj*, *kręj* Virje; *ün*, *ünda* Prelog).

nije, prema tome, tipična za kajkavski vokalizam, ali njezino ostvarivanje u bednjanskom govoru potvrđuje životnost stare slavenske pojave utjecaja idućih suglasnika na vokale. Da je ona ranije postojala i na našim prostorima, dokazuje upravo gore navedena sudbina jata za koju P. Ivić kaže: "Jedini dokaz da je prvobitno slovensko stanje ikad postojalo u zapadnoj polovini južnoslovenske oblasti pruža rascepljenje foneme *e* u znatnom delu čakavskih govora, regulisano istim okolnostima kao u poljskom" (v. Literatura, pod brojem 3).

Prema "položajnim zamjenicima" mogu se pratiti različiti pomaci i putovi u formiranju kajkavskoga vokalizma, a analiza samoga procesa defonologizacije na našem materijalu pokazuje da se podsustavi formiraju ili pomakom artikulacije prema gore pa je "položajni zamjenik" difuzni fonem, ili pomakom artikulacije prema naprijed pa je "položajni zamjenik" akutski fonem. Tako se pokazuje da je u rezultatu strukturno uvjetovane neutralizacije (tj. onda kada je slabo mjesto fonološke opozicije samo položaj bez obzira na fonemski kontekst) ili difuzni fonem (*i*, *u*) ili akutski (*e*), a da je u rezultatu kontekstno uvjetovanih neutralizacija ili akutski fonem (*i*, *e*) ili gravisni, difuzni (*u*), ovisno o vokalnom i konsonantskom susjedstvu.

S obzirom na geografsko prostiranje neutralizacija, odnosno s obzirom na čestotu njihova ostvarivanja, postoje dvije tipološki najizrazitije skupine govora, koje dijeli rijeka Sava, i to već spomenuti tzv. tipični ili središnji kajkavski govori sa strukturno uvjetovanim neutralizacijama i plješivičkoprigorski i pokupski govori s pretežno kontekstno uvjetovanim neutralizacijama. U obje je skupine u rezultatu napet fonem (*i*, *e*, *u*).

Analizirajući suodnos paradigmatske i sintagmatike pokazuju se zakonitosti u funkcioniranju fonoloških sustava kajkavskih govora koje u svojoj biti imaju univerzalnu tendenciju za što ekonomičnijim naporom, a on uključuje i broj jedinica i njihovu prirodu. U tom je smislu za kajkavski makrosustav najtipičniji primjer fonem /*o*/, odnosno /*o*/ u nekim govorima (u oba slučaja etimološko *o*), koji je da tako kažemo "prekobrojan fonem na znatno kraćem kraku Hellwagova trokuta, gdje su još dva gravisna fonema: /*o*/, /*u*/, odnosno /*o*/, /*u*/ u nekim govorima. Prema pokazanim tendencijama kajkavskoga vokalizma, koje najčešće idu u smjeru akutskih i difuznih fonema, kontinuanta se etimološkog *o*, s obilježjem gravisnosti i nedifuznosti, češće od svih drugih fonema nalazi u položaju neutralizacije.

Govoreći o funkcionalnosti fonoloških opozicija pokazuje se da se neutralizacija, kao složena fonetsko-fonološka pojava, nalazi u središtu presijecanja sintagmatskih odnosa s paradigmatskima i tako neposredno utječe na organizaciju fonemskih inventara.

LITERATURA

1. Bondarko, L.V.: *Slogvaja struktura reči i diferencialnye prizanki fonem*, Leningrad 1968.
2. Ivić, P.: *Procesi rasterećenja vokalskog sistema u kajkavskim govorima*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, 11, Novi Sad 1968.
3. Ivić, P.: *Faktori koji utiču na razvoj vokala u slovenskim jezicima*, Južnoslovenski filolog XXXVIII, Beograd 1982.
4. Muljačić, Ž.: *Opća fonologija i fonologija suvremenoga talijanskog jezika*, Zagreb 1972.
5. Panov M.V.: *O nekotoryh obščih tendencijah v razvitii russkogo literaturnogo jazyka XX veka*, Voprosy jazykoznanija, 1, Moskva 1963.
6. Pirogova N.K.: *Paradigmatičeskoe modelirovanie russkogo vokalizma*, Voprosy jazykoznanija, 2, Moskva 1979.
7. Trubeckoj N.S.: *Osnovy fonologii*, Moskva 1960.

Résumé

FONCTIONNALITÉ DES OPPOSITIONS PHONOLOGIQUES DANS LA
FORMATION DU VOCALISME KAĪKAVIEN

La formation, de même que l'organisation des systèmes et des sous-systèmes vocaliques dans les parlers kaïkaviens est liée à la possibilité de réalisation de phonèmes vocaliques dans les positions déterminées à l'intérieur du mot. En analysant les rapports syntagmatiques et paradigmatiques, on vient à la conclusion que cette possibilité dépend des différentes conditions et qu'elle a pour résultat la substitution d'un phonème par un autre ou bien la neutralisation d'un trait phonémique qui est conditionné par le paradigme. Quel phonème sera substitué et, par conséquent, selon quels traits les oppositions seront neutralisées, dépend précisément de la fonctionnalité des oppositions dans chacun des parlers en question. Dans cette contribution sont énumérés les résultats valables pour la communauté des parlers kaïkaves et ils représentent les tendances principales, ainsi que les résultats auxquels ils ont abouti dans leur évolution.